

نقش روحانیت در دفاع از مکتب و حریم اهل بیت (علیهم السلام)

زهرا موسوی^۱

چکیده

وجود اسلام در جامعه به عنوان یک نظام و جهان بینی حاکم، مرهون روحانیت است. این قشر اسلام را به خوبی می شناسد و می تواند به درستی به جامعه معرفی کند. اسلام چیزی نیست که خود به خود به مردم معرفی شود، بلکه اسلام شناسان باید آن را معرفی کنند. دین به عنوان یک مجموعه ای نظام مند تمام ابعاد زندگی انسان را در بر گرفته و با حرکات و سکنات و افکار و اعمال انسان ارتباطی تنگاتنگ دارد به گونه ای که بیشتر اعمال و اندیشه های انسانی مرتبط با دین می شود. نپرداختن به دستورات دینی و مکتب اهل بیت (علیهم السلام) در جامعه پیامدهای ناگواری چون ابتذال گرایی، شهوت رانی ها، سستی پیوند خانواده، گسترش فساد اخلاقی را به ارمغان آورده است. از این جهت ضرورت ایجاد می کند به نقش روحانیت در دفاع از مکتب و حریم اهل بیت (علیهم السلام) را با روش توصیفی پرداخته شود. تأثیر روحانیت را در زمینه های جهاد علمی در جهت حفظ و گردآوری منابع دینی، جهاد علمی جهت دستیابی به معرفت دینی، جهاد تبلیغی در ابلاغ دستورات الهی، جهاد سیاسی برای ایجاد زمینه و محیط آرام جهت حفظ و نشر مکتب اهل بیت (ع) و کار آمدی طلاب در زمینه فهم دقیق دین و مبارزه با بدعت ها دانسته و به آن پرداخته است.

واژه های کلیدی: اهل بیت (علیهم السلام)، دفاع، روحانیت، مکتب اهل بیت (علیهم السلام).

۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه فاطمیه، شهرستان خرم آباد.

مقدمه

خداوند دین و دینداری را در فطرت بشر به ودیعه نهاد و علی‌رغم اینکه دینداری و دین‌خواهی را در فطرت او قرار داد، اختیار و انتخاب سعادت و شقاوت را نیز به خود او وا گذاشت. امروزه بزرگترین بحرانی که در جامعه بشریت حکومت می‌کند، بحران معنوی و دوری از دین و خداست، بحران معنویت؛ یعنی فاصله گرفتن انسانها از خدا و بر زمین ماندن دستورات الهی، که به وسیله انبیا و اهل بیت (علیهم‌السلام) بیان و ترویج داده شد. این سنت الهی است که هرگاه جامعه ای از خدا، دین و دینداری فاصله گرفت، محکوم به شکست و نابودی است. راه جلوگیری از این انحطاط و سقوط، آن است که اسباب و عوامل ترویج و تقویت مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) را شناسایی شود. طلاب حوزه های علمیه به عنوان نهادی تأثیر گذار در این زمینه کمک فراوانی می‌تواند انجام دهد. اصلی‌ترین مانع بر سر منافع استعمارگران در جوامع اسلامی، اسلام و باورهای دینی مردم و روحانیت اصیل است. از این‌رو، آنان حمله به اسلام و روحانیت را با دو هدف تعقیب کردند: اول تخفیف، استهزا کاهش شأن و منزلت روحانیت نزد مردم، به گونه‌ای که هرگونه حمایت مردمی را از آنان سلب نمایند. دوم آنکه، به خود روحانیان بیاورانند که دین، از سیاست و امور اجتماعی جداست و بدین‌سان انگیزه آنان را برای حرکت و اصلاح امور اجتماعی سلب کنند. ولی با این حال، در همه مقاطع، نقش علما و روحانیان نقشی مهم و تأثیرگذار بوده است. در این تحقیق، تلاش شده است به بیان این نقش در ترویج و حفظ مکتب اهل بیت پرداخته شود.

نفی روحانیت در جهان تشیع، یک اشتباه بنیادین از جانب بخش غرب‌زده جریان روشن‌فکری است؛ زیرا روحانیت اصیل شیعی به رغم مجموعه فشارهایی که از آغاز تاکنون تحمّل کرده، همواره پاسدار آرمان‌های بلند الهی - انسانی و مدافع راستین مظلومان تاریخ در برابر ظالمان بوده است. حوزه های علمیه برای استمرار حیات خود باید به تربیت نیروهای پیردازند که این رسالت ها را بر دوش گیرند و در یک نظام تعلیمی و تربیتی کارآمد این عناصر گران قدر را پرورش دهند. البته بر طبق تعالیم اسلام روحانیت سمت و مقامی نیست که در سایه آن روحانیون امتیازات مادی کسب کنند و از طرفی دین داری مردم در گرو ترویج مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) می باشد تا دستورات الهی که در قرآن و روایات بیان شده است حفظ و نشر داده شود و این در حالی است که طلاب مدارس علمیه در این زمینه نقش مؤثری دارند. این مقاله که به شیوه توصیفی و با روش کتابخانه‌ای نوشته شده است در پی پاسخگویی به این سوال است که نقش روحانیت در دفاع از مکتب و حریم اهل بیت (علیهم‌السلام) چیست؟ با توجه به اهمیت این موضوع تاکنون تحقیقاتی صورت گرفته از جمله پایان نامه تحلیل رابطه

روحانیت شیعه و قدرت سیاسی از زوال صفویه تا تثبیت قاجاریه نوشته علی قدیری که نویسنده نقش طلاب را در امور سیاسی دوران سیاسی مورد بررسی قرار داده است. پایان نامه «تولد حوزه علمیه قم» نوشته سهیلا وارسته پور که به مباحث همچون پیدایش حوزه علمیه قم و نحوه ایجاد آن و تأثیر آن در علوم پایه اسلامی را مورد بررسی قرار داده. پایان نامه «حوزه علمیه در انقلاب اسلامی» نوشته محسن اسماعیلی که به تأثیر طلاب و حوزه علمیه در شکل گیری انقلاب اسلامی و نظام مقدس اشاره کرده است. و مقاله «نقش حوزه علمیه در سیاست گذاری فرهنگی» نوشته محمد تقی مصباح یزدی مرداد ۱۳۹۰ مجله پاسدار اسلام که وظایف حوزه علمیه در امور فرهنگی را بررسی و وظایفی که طلاب علوم دینی می توانند در این زمینه ایفا کنند پرداخته است.

تمام این تحقیقات خوب هستند ولی در این تحقیق به طور تفصیلی به نقش روحانیت در دفاع از مکتب اهل بیت (علیهم السلام) پرداخته می شود که طلاب چه نقش و تأثیری در دفاع از مکتب اهل بیت (علیهم السلام) دارند.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- اهل بیت

مفهوم «اهل بیت» در لغت یعنی کسانی که پیوند استواری با خانه دارند و اهل مرد، یعنی آنان که پیوند نسبی یا سببی یا غیر آن با او دارند و اختصاص به همسران یا فرزندان فرد ندارد.^۱ درباره معنای اصطلاحی «اهل بیت» باید گفت که مسلمانان به پیروی از قرآن کریم و سخنان پیامبر (صلی الله علیه و آله)^۲ همواره این اصطلاح را در خاندان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) یعنی علی، فاطمه، حسن و حسین (علیهم السلام) و دیگر پیشوایان معصوم از نسل آنان بکار برده‌اند و این مسئله به گونه‌ای شهرت یافته که اراده معنای دیگری از این واژه نیازمند قرینه است.^۳

۱-۲- دفاع

واژه دفاع از ریشه دفع در لغت به معنای دور کردن چیزی است^۴ دفاع در لغت: از بین بردن با قوت،^۵

۱ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۱۵۱.. سبحانی، مفاهیم القرآن، ج ۱۱، ص ۱۳۳..

۲ آیه: «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهلالبیت» که به «آیه تطهیر» شهرت دارد و روایاتی چون حدیث مشهور ثقلین: «انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی اهل بیتی» مؤید این مطلب هستند

۳. قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۱۳۷.

۴ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۲۸۸

۵ ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۸۷

رد کردن، برگرداندن، کوچ کردن، حمایت و یاری کردن^۱ دفاع اگر با «الی» متعدی شود به معنای دادن است و اگر با «عن» متعدی شود به معنای حمایت خواهد بود و چون بنفسه متعدی شود بمعنی کنار و دور کردن است^۲. دفاع مصدر باب مفاعله است. یکی از معانی این باب، بلکه مهم ترین بار معنایی آن در صدد بودن و برآمدن است. بیشتر فعل های به کار رفته در قرآن کریم از این باب به این معناست. مانند «إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ» «منافقان می خواهند خدا را فریب دهند؛ در حالی که او آنها را فریب می دهد»^۳

۱-۳- روحانیت

روحانیت مصدر جعلی، در تداول فارسی زبانان بمعنی روحانی و معنوی بودن است. تقدس و پاکی و پارسایی^۴ و در اصطلاح به کسی که جنبه معنوی و روحانی داشتن، روحانی بودن دارد. روحانیت در ادبیات مکتوب و شفاهی ما، تحصیلکردگان حوزه های علوم دینی را گویند.

روحانی یعنی کسی که با تحصیل علوم اسلامی در آموزشگاه های ویژه این نوع تحصیلات و با شیوه هایی همچون موعظه، نویسندگی و تدریس در جهت ترویج دینداری بکوشد. روحانیت شیعه را میتوان با توجه به مرتبه بندی، اینگونه تعریف کرد: گروهی از شیعیان عالم و مؤمن به اصول و ارزش های اسلامی و شیعی که با تحصیل در نظام تعلیم و تربیت حوزه های علمیه، که از مرتبه طلاب و فضلا آغاز و تا مرتبه مرجعیت ادامه میابد. معمولاً در لباس روحانی با فعالیت هایی همچون، علمی – اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، در جهت حفظ و توسعه آموزش های اسلامی و شیعی میکوشند.^۵

۱-۴- مکتب

از ماده (کتب) واژه مکتب، هم به معنای مصدر میمی (یعنی کتابت و نوشتن) به کار می رود، هم به معنای اسم زمان (زمان نوشتن) و هم به معنای اسم مکان (مکان نوشتن).^۶ مکتب: دبیرستان و جایی که در آن نوشتن می آموزند و دفترخانه و جایی که در آن کودکان را تعلیم می کنند و خواندن و نوشتن و جز آن می آموزانند و سبق می دهند^۷

۱. زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۱، ۱۱۵

۲. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۱۷۰؛ قرشی، قاموس قرآن، ج ۲: ۳۵۰

۳. نساء: ۱۴۲.

۴ دهخدا، لغتنامه دهخدا

۵ خلاق، بررسی جامعه شناختی شکلگیری سازمان روحانیت شیعه، ص ۲

۶ معین، فرهنگ معین

۷ دهخدا، لغتنامه دهخدا

و در اصطلاح مجموعه‌ای است که در ابتدا به تفسیر انسان و جهان می‌پردازد و سپس بایدها و نبایدهای انسانی را مشخص و معین می‌سازد. هم‌نیاز انسان را به جهان بینی مرتفع می‌کند و هم یک نظام ارزشی برای زیستن و چگونه زیستن ارائه می‌دهد. در واقع مکتب مجموعه جهان بینی و ایدئولوژی یک انسان می‌باشد^۱

۲- نقش طلاب در تقویت مکتب اهل بیت (ع)

برای اینکه جامعه در مسیر خود، جهت صحیحی داشته باشد و دچار انحراف نشود، ضروری است همواره کارشناسان دینی و مذهبی مسیر جامعه را تصحیح کنند و معارف صحیح را در دسترس اجتماع قرار دهند. این مهم وظیفه روحانیت است که باید نظام ارزشی اسلام را به شکل صحیح به جهانیان عرضه کند که می‌توان نقش طلاب را در تقویت مکتب اهل بیت (ع) را در جنبه‌های زیر برشمرد:

۲-۱- جهاد علمی در جهت حفظ، گردآوری و تنظیم منابع اصیل دین

یکی از ابعاد جهاد علمی روحانیت تلاش جدی، خالصانه و قابل تحسین برای حفظ منابع اصلی دین (قرآن و روایات) است. اسناد تاریخی بیانگر این واقعیت است که یکی از ابعاد جهاد علمی روحانیت در طول تاریخ چند صدساله آن، حراست و پاس‌داری از قرآن در ابعاد گوناگون بوده است. از بحث قرآن که بگذریم، درباره نقش کلیدی و مؤثر روحانیت در حفظ احادیث و تلاش بی‌وقفه برای جمع‌آوری، حفظ، دسته‌بندی و تبویب و مستندسازی آن جای هیچ‌گونه انکار و حتی تردید ندارد.

امام راحل این زحمات و مرارت‌های علما را «جهاد فی سبیل‌الله» نامیده، می‌فرمایند: اگر فقهای عزیز نبودند، معلوم نبود امروز چه علومی به عنوان علوم قرآن و اسلام و اهل‌بیت - علیهم‌السلام - به خورد توده‌ها داده بودند. جمع‌آوری و نگهداری علوم قرآن و اسلام و آثار و احادیث پیامبر بزرگوار و سنت و سیره معصومین - علیهم‌السلام - و ثبت و تبویب و تنقیح آنان در شرایطی که امکانات بسیار کم بوده است و سلاطین و ستمگران در محو آثار رسالت، همه امکانات خود را به کار می‌گرفتند، کار آسانی نبوده است که - بحمدالله - امروز نتیجه آن زحمات را در آثار و کتب بابرکتی همچون «کتب اربعه» و کتاب‌های دیگر متقدمین و متأخرین از فقه و فلسفه، ریاضیات و نجوم و اصول و کلام و حدیث و رجال، تفسیر و ادب و عرفان و لغت و تمامی رشته‌های متنوع علوم مشاهده می‌کنیم. اگر ما نام این همه زحمت و مرارت را «جهاد فی سبیل‌الله» نگذاریم، چه باید بگذاریم؟^۲

۱. شیعه در اسلام، ص ۴۱

۲. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۴.

میکشند و تأویل اهل باطل و تحریف اهل غلو و استناد ناروای اهل جهالت را از دین نفی میکنند»
 «فَضْلُ الْعَالَمِ عَلَى الْعَابِدِ بِسَبْعِينَ دَرَجَةً بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ حُصْرُ الْفَرَسِ سَبْعِينَ عَاماً وَذَلِكَ أَنَّ الشَّيْطَانَ يَضَعُ الْبِدْعَةَ لِلنَّاسِ فَيُصِرُّهَا الْعَالَمُ فَيَنْهَى عَنْهَا وَالْعَابِدُ مُقْبِلٌ عَلَى عِبَادَتِهِ لَا يَتَوَجَّهُ لَهَا وَلَا يَعْرِفُهَا»^۱
 «فضیلت عالم نسبت به عابد هفتاد درجه است که میان هر دو درجه، معادل هفتاد سال مسیر یک اسب تیزرو فاصله است و این بدان جهت است که شیطان میان مردم بدعت میگزارد که عالم آن را میشناسد و از آن نهی میکند؛ در حالی که عابد به عبادت خویش مشغول است و به آن بدعت توجهی ندارد و اگر توجهی کند آن را نمی شناسد».

بدون شک نیاز انسان منحصر در تأمین خوراک و پوشاک و آسایش مادی نیست. نیاز غیر مادی انسان به مراتب از نیاز مادی او فراوان تر و اساسی تر است، زیرا حقیقت انسان و انسانیت او در گرو عناصر غیرمادی است. از جمله این نیازها، نیاز به وحی نیاز به دین و نیاز به هدایت آسمانی است. پروردگار جهان برای رفع این نیاز، مهم شخصیت‌های برگزیده ای را به همراه پیام آسمانی به میان مردم فرستاده است. این چهره های ممتاز بشریت حامل سه مسئولیت بزرگ هستند از طرف دیگر رسالت‌های حوزه ۱ - فهم دین ۲- تبلیغ دین. ۳- اجرای دین. علاوه بر اینها دفاع از دین و مرزبانی اعتقادی حراست از چارچوب و اصول و احکام دین زدودن خرافه‌ها، انحرافات و پیرایه‌های موهوم از آن نیز وظیفه روحانیت است. پیامبر اسلام فرمودند: إِذَا ظَهَرَتِ الْبِدْعُ فِي أُمَّتِي فَلْيُظْهِرِ الْعَالِمُ عِلْمَهُ فَمَنْ لَمْ يَفْعَلْ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ^۲، (هرگاه انحرافات و بدعتها در میان امت من ظاهر شد برداشتمندان (دین) است که علم خود را آشکار کنند و هر کد و هر کس چنین نکند، لعنت خدا بر او باد.

۲-۷- اجرای صحیح دستورات اهل بیت (علیهم السلام)

مسئله روحانیت امروز یک مسئله اساسی است. اولاً برای خود روحانیون مطرح است که بدانند واقعا تکلیف آنان چیست و چه کارهایی بیشتر بر عهده آنهاست و جامعه چه انتظاراتی از روحانیت دارد. ثانياً، این مسئله برای مردم نیز مطرح است؛ چون اقبال مردم به روحانیت با گذشته خیلی متفاوت است و مردم حقیقتاً در مسائل دینی، دنیوی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، روحانیت را محل رجوع می‌دانند. ثالثاً، برای دنیا مطرح است که در یک حکومت اسلامی، در یک جامعه دینی، روحانیت چه نقشی بر عهده دارد، و این انتظارات را چگونه برآورده خواهد کرد.^۳

۱. فتال نیشابوری، روضه الواعظین، ص ۱۲

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۵۴

۳. معاونت فرهنگی شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه، نقش روحانیت در نظام اسلامی سخنرانی مقام معظم رهبری در جمع ائمه جمعه سراسر کشور، ۱۶ مهر ۱۳۷۵، ص ۱۴.

اسلام چیزی نیست که خود به خود به مردم معرفی شود، بلکه اسلام‌شناسان باید آن را معرفی کنند.^۱ به دلیل آنکه هر چیزی ارزشمندتر باشد بیشتر مورد دشمنی واقع می‌شود، دشمنی‌های بسیاری با روحانیت صورت می‌گیرد؛ زیرا اهمیت این نهاد برای دشمنان اسلام بیش از هر نهاد دیگری آشکار شده است.

با وجود توطئه‌های بزرگ و کوچک دشمنان اسلام و بدخواهان و عملکرد ناسالم و ناکارآمد غیرروحانیانی که متصدی امور سیاسی - اجرایی شده بودند، حضرت امام و یاران ایشان بر خلاف میل شخصی، برای حفظ دستاوردهای سال‌ها مبارزه و جهاد، شانه‌های خود را زیر بار سنگین مسئولیت‌های گوناگون نظام جمهوری اسلامی نهادند.

این بس افتخارآمیز و مسئولیت‌آفرین است نیاکان صنفی طلبه انبیا و اولیا هستند؛ یعنی وظایفی را که آنها بر دوش داشته اند و خدمتی را که آنها در جامعه انجام میداده اند، طلبه در شرایط، امروز برعهده گرفته است. پیامبران خدا به واسطه وحی با پیام خدا آشنا شدند طلبه نیز در دوره تحصیل خود با سخن خدا آشنا میشود پیامبران مردم را به خدا و تقوی دعوت میکردند و سخن خدا را به مردم انتقال می دادند طلبه نیز همین خدمت اجتماعی را برگزیده است. پیامبران در راه دفاع از دین و تحقق ارزشهای الهی کوشیدند، وظیفه طلبه نیز همین است پیامبران به تعلیم و تربیت و هدایت مردم پرداختند. طلبه هم در همین مسیر گام برمی دارد می توان گفت که طلبه همکار و همیار امام زمان است و دغدغه های آن حضرت وجود او را نیز فراگرفته است. دغدغه اسلام و کفر دغدغه حق و باطل، دغدغه جهان اسلام، دغدغه تحقق جامعه ایده آل اسلامی و دغدغه تربیت انسان های صالح و مقرب میتوان گفت که طلبه به تعبیر دقیق تر می توان گفت نظام روحانیت برخلاف تصور موجود وارث و جانشین انبیا نیست، بلکه جانشین امامت است؛ به همین جهت وظایفش سنگین تر از نبوت و رسالت است وقتی نظام امامت، توسعه پیدا میکند، غیر از دریافت و تلقی وحی که وظیفه نبی است و ابلاغ که وظیفه رسول است، روحانیت وظیفه اجرا و اعمال را هم بر دوش دارد. با این تعریف روحانیت باید به هر سه لایه ماموریت‌های امامت، توجه نماید. بنابراین روحانیت نهادی اجتماعی است که غایتش بسط و استمرار نظام امامت است و در دوره غیبت، باید راه امامت را در ابعاد وسیع تری دنبال کند.

۱. مصباح، مباحثی درباره حوزه، ص ۳۹ و ۴۰.

نتیجه گیری

دین اسلام، بشریت را به بهترین راه، بهترین نظام، بهترین شیوه، بهترین اخلاق و بهترین روشهای عمل فرد و جامعه رهنمون می سازد. در واقع دین اسلام به نیازهای انسان عنایت بسیاری دارد و در همه دوران های بشری می تواند نسخه سعادت بشریت را ترسیم نماید. لذا همه جوامع بشری نیاز اساسی به دستورات اسلامی دارند. فشار و سلطه بیگانگان ضعف و زبونی، فقر، اختلاف، جنگهای داخلی و مصرف گرایی از مهمترین دردهای کنونی امت اسلامی است که ریشه در ضعف درون و قدرت و نفوذ اجنبی دارد که نسخه شفا بخش این درد بازگشت به آموزه های ناب قرآن و اهل بیت و پیاده سازی مکتب اهل بیت (علیهم السلام) در همه عرصه های فردی و اجتماعی است. که یکی از مؤثرترین روش های رسیدن به این مهم برنامه ریزی برای روحانیت و حوزه علمیه می باشد که در خط مقدم این مهم می باشند و با مهارت ها و استعدادهایی که در طلاب و حوزه علمیه هست می توانند در نشر و تبلیغ مکتب اهل بیت (علیهم السلام) و دفاع از این مکتب نقش بسزایی داشته باشند. طلاب با بهره گیری از ابزارها، مواهب و دستاوردهای مفید با استفاده از چارچوب آموزه های قرآن و معصومین با مؤلفه هایی چون اخلاق، علم، عدالت که نشانگر ماهیت آن است برای ترویج دین و دستورات دینی از مکتب اهل بیت (علیهم السلام) دفاع کنند. تأثیر طلاب مدارس علمیه در زمینه های ۱. جهاد علمی در جهت حفظ و گردآوری منابع دینی ۲. جهاد علمی جهت دستیابی به معرفت دینی ۳. جهاد تبلیغی در ابلاغ دستورات الهی ۴. جهاد سیاسی برای ایجاد زمینه و محیط آرام جهت حفظ و نشر مکتب اهل بیت (علیهم السلام) ۵. کار آمدی طلاب در زمینه فهم دقیق دین و مبارزه با بدعت ها می باشد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبد السلام محمد هارون، قم، دارالفکر، ۱۹۷۹م.
۲. ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ه ق.
۳. اخلاقی، محمدعلی (۱۳۸۱)، (بررسی جامعه شناختی شکلگیری سازمان روحانیت شیعه، پایان نامه کارشناسی ارشد، جامعه - شناسی، قم، مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی (ره).
۴. امام خمینی، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۹، چ دوم، ۲۲ جلد.
۵. -----، ولایت فقیه، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۹، چ دوم.
۶. خاکبان، سلیمان، روحانیت و کارکرد آن، ۱۳۸۶، www.google.com.
۷. دفتر مقام معظم رهبری، حوزه و روحانیت در آئینه رهنمودهای مقام معظم رهبری، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵.
۸. راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۶ق.
۹. زبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ه ق.
۱۰. عالم راده نوری، محمد، میثاق طلبگی، قم، مرکز مدیریت حوزه های علمیه، چاپ چهارم، ۱۳۹۹.
۱۱. عباسی، محمد، «سیری در اندیشه اجتماعی امام خمینی قدس سره»، معرفت ۱۲۷ (تیر ۱۳۸۷)، ص ۱۰۵-۱۲۸.
۱۲. فتال نیشابوری، محمد بن حسن، روضه الواعظین و بصیره المتعلمین، ترجمه محمد مهدوی دامغانی، قم، کتابخانه مصطفوی، ۱۳۷۷.
۱۳. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.
۱۴. الگار، حامد، نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت - دین و دولت در ایران (نقش علما در دوره قاجاریه)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۵۹، چ دوم.
۱۵. لینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی ترجمه ی سید جواد مصطفوی، تهران: ۱۳۷۷.
۱۶. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الانوار، تهران: المکتبه اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
۱۷. مصباح، محمدتقی، مباحثی درباره حوزه، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۶.

۱۸. مطهری، مرتضی، آینده انقلاب اسلامی ایران (مجموعه سخنرانی و مصاحبه)، قم، صدرا، ۱۳۸۶.
۱۹. معاونت فرهنگی شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه، نقش روحانیت در نظام اسلامی (سخنرانی مقام معظم رهبری در جمع ائمه جمعه سراسر کشور)، تهران، شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه، ۱۶ مهر ۱۳۷۵.